

Σχόλιον

Suomen Bysantin Tutkimuksen Seura ry:n Jäsenlehti
Medlemsblad för Sällskapet för Bysantinsk Forskning rf.

1/2010

Σχόλιον ιζ, ζφθη

9. Vuosikerta/Årgång

Julkaisija/Utgivare:

Bysantin tutkimuksen seura ry. /Sällskapet för bysantinsk forskning rf.

Perustettu v. 2001/Grundad år 2001

Sisällys

Bysantinistiikan ilosanomaa	1
<i>Björn Forsén, BTS:n puheenjohtaja</i>	
Bysantin tutkimuksen seuran säännöt	3
Oppinut matka historiankirjoittajien maailmaan	5
<i>Maijastina Kahlos</i>	
Bysantin kreikkalaiset piirtokirjoitukset kaupunkiympäristössä	9
<i>Mika Kajava</i>	
Tiilenpäitä lukemassa: myöhäisantiikin tiilentekijöiden jäljillä	15
<i>Pirjo Hamari</i>	
Kirjauutuus: John Haldon: Bysantin historia	24
Nyutkommen bok! Uusi kirja!	26
Kutsu vuosikokoukseen	28

Toimitus/Redaktion:

Mari Rahkala ja Juho Wilskman

mari.rahkala(at)helsinki.fi

juho.wilskman(at)helsinki.fi

Bysantinistiikan ilosanomaa

Näin kevään tullessa ja lumen sulaessa voin ilmoittaa teille ilosanoman: Princetonin yliopiston professorin, tunnetun bysantinistin ja seuramme entinen vieraan, John Haldonin kirjan *Byzantium. A History* suomennos on nyt lopulta saatavilla kirjakaupoista. Tämä on ensimmäinen vuoden 1929 jälkeen suomeksi käännetty yleisesitys Bysantin historiasta. Kirja on Bysantin tutkimuksen seuran käännettämä ja toimittama ja siitä syystä kustantaja Gaudeamus tarjoaa kirjan kaikille seuramme jäsenille alennettuun hintaan. Käyttäkääte tätä erinomaista tarjousta hyväksi ja ostakaatte itsellenne oma kopio Haldonin kirjasta ennen kuin se myydään loppuun (sitä on jo ennakkoon tilattu yli 300 kappaletta).

Toinenkin kirja on tarjolla kaikille jäsenille alennettuun hintaan. Kyse on Göran Steniuksen elämäntyöstä, Enea Silvio Piccolominista tai paavi Pius II:sta (1458-1464) kertova kiehtova kirja. Enea Silvio Piccolomini oli aito renessanssi-ihminen, monipuolinen, lukenut, avarakatseinen ja kiintynyt antiikin kulttuuriin ja luontoon. Hän kirjoitti massiivisen omaelämäkerran, mutta myös runoja, komedioita sekä eroottisen romaanin *Historia de duobus amantibus*. Hänen elämänsä aikana Konstantinopoli menetettiin turkkilaisille ja hän kehottikin paavina kuninkaita ja herttuota lähtemään ristiretkelle osmaneja vastaan sekä yritti kirjeitse turhaan taivuttaa Mehmed II:n kääntymään kristinuskoon.

Paitsi kirjoja meillä on näin kevään koittaessa ohjelmaakin tarjottavana. Ensiksi kaikki Haldonin *Bysantin historiasta* kiinnostuneet ovat mitä lämpimimmin tervetulleet Gaudeamuksen järjestämään kirjan julkistamistilaisuuteen Kulttuurien museossa (Tennispalatsi) tiistaina 20. huhtikuuta. Sen yhteydessä seuran monivuotinen jäsen ja kirjan toimittaja FL Mika Hakkarainen esitelmöi kirjan pohjalta Bysantin tuhatvuotisesta valtakunnasta.

Pian Haldonin kirjan julkistamistilaisuuden jälkeen pidetään seuran vuosikokous 4. toukokuuta Tieteiden talolla. Sen yhteydessä professori Jaakko Frösén kertoo meille Petran Aaronin luostari-projektin tuloksista. Ennen esitelmää tarkoituksena on vuosikokouksessa keskustella muun muassa seuran säännöistä. Voimassa olevat säännöt ovat peräisin seuran perustamisen ajoilta ja hallitus haluaisi siitä syystä tehdä joitakin

muutoksia niihin. Skholion julkaisee hallituksen esityksen uusiksi säännöiksi, jotta te kaikki voisitte tutustua niihin ennakkoon. Toivomme saavamme teiltä kommentteja esitykseemme jotta vuosikokouksessa voisimme hioa säännöt lopulliseen hyväksyttävään muotoon.

Tästä numerossa julkaisemme myös kolme pidempää Bysantin tutkimukseen liittyvää artikkelia ja arvostelua. Ne edustavat periaatteessa kolme eri tieteenalaa; kielitiedettä, historiaa ja arkeologiaa ja kuvaavat siten hyvin miten monipuolinen ja kiinnostava Bysantin tutkimus on. Antoisia lukuhetkiä toivottaen!

Björn Forsén
BTS:n puheenjohtaja

BYSANTIN TUTKIMUKSEN SEURAN SÄÄNNÖT

1 §

Seuran nimi on *Bysantin tutkimuksen seura r.y.*, ruotsiksi käännettynä *Sällskap för Bysantinsk forskning r.f.* Seuran kotipaikka on Helsinki.

2 §

Seuran tarkoitus on herättää ja ylläpitää harrastusta Bysantin kulttuuria kohtaan, edistää sen tuntemusta sekä sitä koskevaa tieteellistä tutkimusta ja olla yhdysiteenä tämän alan tutkijain ja harrastajain kesken. Tarkoituksensa toteuttamiseksi seura järjestää kokouksia, esitelmä- ja keskustelutilaisuuksia, harjoittaa ja tukee alan tutkimusta ja julkaisutoimintaa sekä edistää muillakin vastaavilla tavoilla Bysantin tutkimista ja tuntemista. Seura voi omistaa toimintaansa varten tarpeellista kiinteää ja irtainta omaisuutta sekä ottaa vastaan lahjoituksia ja testamentteja.

3 §

Seura voi kutsua kunnia- tai kirjeenvaihtajajäseniksi ansioituneita koti- tai ulkomaisia tutkijoita. Seuran jäsenistä enintään yksi kolmasosa voi olla muita kuin Suomen kansalaisia.

4 §

Seuran kokouksista tiedotetaan jäsenille kirjeellisesti tai ilmoittamalla yhdessä pääkaupungin sanomalehdessä, vähintään seitsemän vuorokautta ennen kokousta. Kokouskutsutavasta päättää seuran vuosikokous.

5 §

Seuran vuosikokous pidetään tammi-helmikuun aikana ja siinä käsitellään yhdistyksen määräämät vuosikokousasiat.

6 §

Jäsenmaksu suoritetaan vuosittain, ja sen suuruuden määrää seura vuosikokouksessaan.

7 §

Seura valitsee vuosikokouksessaan hallituksen. Sen muodostavat puheenjohtaja, varapuheenjohtaja, sihteeri ja kolme muuta jäsentä. Jäsenten toimikausi on vuosikokousten välinen aika. Sihteeri voi toimia myös taloudenhoitajana. Hallitus on päätösvaltainen, kun puheenjohtaja tai varapuheenjohtaja sekä kaksi muuta hallituksen jäsentä on läsnä. Hallituksen käsittelemät asiat ratkaistaan yksinkertaisella äänen enemmistöllä. Äänen mennessä tasan ratkaisee puheenjohtajan ääni paitsi vaaleissa arpa.

8 §

Seuran tilit tarkastetaan kalenterivuositain. Tilejä ja hallintoa tarkastamaan valitaan vuosikokouksessa kaksi tilintarkastajaa, joiden tulee antaa lausuntonsa hallitukselle hyvissä ajoin ennen seuraavaa vuosikokousta. Vuosikokouksessa esitetään tilinpäätös, vuosikertomus ja tilintarkastajien lausunto sekä päätetään tilinpäätöksen vahvistamisesta ja vastuuvapauden myöntämisestä hallitukselle ja muille tilivelvollisille.

9 §

Seuran nimen kirjoittavat puheenjohtaja tai varapuheenjohtaja, jompikumpi yhdessä sihteerin kanssa.

10 §

Jos seura purkautuu tai lakkautetaan, annetaan sen varat Valamon luostarille käytettäväksi Bysantin kulttuurin tuntemusta edistävään tarkoitukseen.

BYSANTIN TUTKIMUKSEN SEURAN SÄÄNNÖT

1 §

Seuran nimi on *Bysantin tutkimuksen seura r.y.*, ruotsiksi käännettynä *Sällskapet för Bysantinsk forskning r.f.* Seuran kotipaikka on Helsinki.

2 §

Seuran tarkoitus on edistää ja tukea Bysantin tutkimusta Suomessa sekä luoda ja ylläpitää yhteistyötä kansainvälisessä tutkijayhteisössä. Seura pyrkii edistämään Bysantin kulttuurin tuntemusta ja toimii yhdyssiteenä tämän alan tutkijoiden ja harrastajien kesken. Tarkoituksensa toteuttamiseksi seura järjestää kokouksia, esitelmä- ja keskustelutilaisuuksia, harjoittaa ja tukee alan tutkimusta ja julkaisutoimintaa sekä edistää muillakin vastaavilla tavoilla Bysantin tutkimusta ja tuntemusta. Seura voi omistaa toimintaansa varten tarpeellista kiinteää ja irtainta omaisuutta sekä ottaa vastaan lahjoituksia ja testamentteja.

3 §

Seura voi kutsua kunnia- tai kirjeenvaihtajajäseniksi ansioituneita koti- tai ulkomaisia tutkijoita.

4 §

Seuran vuosikokouksesta sekä tapahtumista tiedotetaan jäsenille kirjeellisesti tai seuran verkkosivuilla, vähintään seitsemän vuorokautta ennen kokousta.

5 §

Seuran vuosikokous pidetään vuosittain toukokuun loppuun mennessä. Siinä käsitellään yhdistyslain määräämät vuosikokousasiat.

6 §

Jäsenmaksu suoritetaan vuosittain, ja sen suuruuden määrää seura vuosikokouksessaan.

7 §

Seura valitsee vuosikokouksessaan hallituksen. Sen muodostavat puheenjohtaja, varapuheenjohtaja, sihteeri, rahastonhoitaja ja kahdesta neljään muuta jäsentä. Lisäksi voidaan valita yhdestä kahteen varajäsentä. Vuosikokous päättää hallituksen kokoonpanon. Jäsenten toimikausi on vuosikokousten välinen aika. Hallitus on päätösvaltainen, kun puolet hallituksesta, mukaan lukien puheenjohtaja tai varapuheenjohtaja on läsnä. Hallituksen käsittelemät asiat ratkaistaan yksinkertaisella äänen enemmistöllä. Äänen mennessä tasan ratkaisee puheenjohtajan ääni paitsi vaaleissa arpa.

8 §

Seuran tilit tarkastetaan kalenterivuositain. Tilejä ja hallintoa tarkastamaan valitaan vuosikokouksessa kaksi tilintarkastajaa, joiden tulee antaa lausuntonsa hallitukselle hyvissä ajoin ennen seuraavaa vuosikokousta. Vuosikokouksessa esitetään tilinpäätös, vuosikertomus ja tilintarkastajien lausunto sekä päätetään tilinpäätöksen vahvistamisesta ja vastuuvapauden myöntämisestä hallitukselle ja muille tilivelvollisille.

9 §

Seuran nimenkirjoitusoikeus on puheenjohtajalla tai varapuheenjohtajalla sekä rahastonhoitajalla tai tilanteen vaatiessa henkilöllä, jonka hallitus erikseen valtuuttaa, joko hallituksen kokouksen pöytäkirjalla tai erillisellä valtakirjalla.

10 §

Jos seura purkautuu tai lakkautetaan, annetaan sen varat Valamon luostarille käytettäväksi Bysantin kulttuurin tuntemusta edistävään tarkoitukseen.

Oppinut matka historiankirjoittajien maailmaan

Antero Heikkinen, *Vallan tulkit. Historiallinen ajattelu Euroopassa antiikin päivinä ja varhaiskeskiajalla (n. 500 eKr. – 1000 jKr.)*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009, 412 sivua.

Vallan tulkit on laaja selvitys antiikin ja varhaiskeskiajan historiankirjoittajista ja heidän historiallisesta ajattelustaan. Kirjoittaja Antero Heikkinen on historian emeritusprofessori Joensuun yliopistosta. Hän on monipuolinen tutkija, joka on kirjoittanut mm. historian metodologiasta ja mikrohistoriasta.

Vallan tulkit jakaantuu kahteen pääjaksoon. ”Kleion kääröt” esittelee kreikkalaista ja roomalaista historiankirjoitusta sen alkuvaiheista varhaiselle keisarikaudelle saakka ja ”Murros ja jatkumo” jatkaa historiankirjoituksen vaiheita varhaiselta keisarikaudelta varhaiskeskiaikaan. Koko teoksen aikaulottuvuus on siis melkoinen 500-luvulta eaa. aina vuoden 1000 jaa. tienoille saakka. Heikkinen jäsentää laajan aiheensa kolmen teeman ympärille. Ensiksikin hän esittelee keitä historiankirjoittajat olivat ja mistä ja miten he kirjoittivat. Toisena läpi kirjan kulkevana teemana ovat historiankirjoittajien menneille tapahtumille ja ilmiöille antamat selitykset ja tulkinnat. Kirjoittajat hahmottivat menneisyyden kulkua eri tavoin – ihmisten aikaansaannoksina, jumalallisten voimien johdatuksena, Onnettaren oikkuina tai kohtalon koettelemuksina. Kolmanneksi Heikkinen pohtii millaisia edellytyksiä ja mahdollisuuksia historiankirjoittajilla oli hankkia ja omaksua tietoa menneisyydestä.

Antiikissa ja varhaiskeskiajalla kirjallisuus yleensä ja historiateokset erityisesti olivat paljolti eliitin eliitille kirjoittamia tuotoksia. Kirjan nimi *Vallan tulkit* viittaa historiankirjoittajien rooliin maallisen tai kirkollisen vallankäytön raporttoijina ja tulkitsijoina. Monet antiikin historiaesitysten kirjoittajat olivat olleet tavalla tai toisella mukana valtioelämässä. Näin he olivat usein olleet kuvaamissa tapahtumissa myös tekijöinä, eivät vain silminnäköinä. Kuten Heikkinen toteaa, historiateoksia kirjoittaessaan niiden tekijät olivat jo vetäytyneet tai joutuneet vetäytymään vallasta. Siten he olivat yhtäältä lähellä vallan käyttöä, toisaalta jo irtautuneet siitä. Vallasta luopuminen on selvästi vaikuttanut esimerkiksi Sallustiuksen (86–35/34 eaa.) varsin katkeraan sävyyn *Catilinan salaliitossa*.

Myös kristityt historiankirjoittajat 300-luvulta lähtien olivat lähellä valtaa ja vallan tulkkeja. Monet heistä olivat piispoja tai kirkollisia vaikuttajia. Caesarean piispa Eusebios (n.265–340) luo kirkkohistorian uudenlaisena historian lajina, joka kukoistaa 400–500 -luvulla Sokrates Skholastikoksen, Sozomenoksen, Theodoretos Kyrrhoslaisen, Euagrioksen ja Filostorgioksen teoksissa.

Myöhäisantiikin historiankirjoittajista Heikkinen esittelee kaikkein perusteellisimmin Prokopioksen (n.507–n.562), jota viime aikojen tutkimuksessa on noussut esiin yhtenä kiehtovimmista ja tärkeimmistä historiankirjoittajista kautta aikojen. Prokopios oli keisari Justinianuksen sotapäällikön Belisariuksen sihteeri ja neuvonantaja, ja sen ansiosta hänellä hyvät mahdollisuudet kuvata 500-luvun sotia Pohjois-Afrikassa ja Italiassa. Heikkinen yllättävää kyllä jättää vähemmälle huomiolle vähintään yhtä kiinnostavan kirjoittajan, Ammianus Marcellinuksen (n. 330–400).

Varhaiskeskiajan kirjoittajista Heikkinen keskittyy Gregorius Toursilaiseen (538/539–594), Isidorus Sevillalaiseen (n. 570–636) ja Beda Venerabilikseen (n. 673–735), joita hän kutsuu ensi polven eurooppalaisiksi. Näitä kirjoittajia kiinnostivat erityisesti kansojen alkuperä ja varhaiset vaiheet; Isidorus esimerkiksi selitti goottien alkuvaiheita yhdistämällä heidät Raamatussa mainittuun Gogiin ja klassisen kirjallisuuden kuvaamiin skyytteihin. Heikkinen käsittelee myös läntisen Euroopan merkittäviä kirjoittajia Einhardia (n. 770–840), Paulus Diaconusta (n. 720–799) ja Flodoardia (n. 893–966) ja Bysantin maailmankronikoiden kirjoittajia Johannes Malalasta (n. 490- n.570), Georgios Synkellostä (k.n. 810) ja Theofanesta (n. 760–817).

Heikkinen pohtii kirjoittajien käsityksiä hyvästä historiankirjoituksesta. Polybios (n. 199–n. 120 eaa.) korostaa pyrkimystä totuuteen ja arvostelee aikansa historiankirjoittajia siitä, että nämä joko kirjoittivat teoksiaan intohimojensa ja ennakkoluulojensa vallassa tai yrittivät mielistellä vallanpitäjiä. Usein kyse ei ollut tietoisesta valehtelusta, vaan siitä, että kirjoittajat suhtautuivat aiheisiinsa samalla intohimolla kuin rakastettuun. Polybios toteaa, että kirjoista voi kyllä hankkia tietoja, mutta ei oppia ymmärtämään elämää. Elämää kokematon kirjatoukka ei osaa tulkita oikealla tavalla lukemaansa ja eikä osaa erottaa olennaisia asioita turhanpäiväisistä asioista. Myös Cicero (106–43 eaa.) pohtii, miten historiaa olisi kirjoitettava. Vaikka historiankirjoitusta erosi runoudesta siinä, että se pyrki totuuteen ja runous

miellyttävyyteen, oli historiankirjoittajienkin kiinnitettävä huomiota ilmaisuunsa. Heidän oli pysyttädyttävä vain totuudessa ja heidän oli myös uskallettava kertoa ”koko totuus”. Livius (59 eaa.–17 jaa.) puolestaan näki historian tutkimisen terveellisenä ja hyödyllisenä, koska se tarjosi ”opettavia esimerkkejä havainnollisessa muodossa”. Tacituksen (n. 55–120) tavoitteena oli kirjoittaa vailla vihaa ja puolueellisuutta. Lukianos (n. 120–180) ottaa kantaa historiankirjoittamiseen pienessä traktaatissaan *Miten historiaa on kirjoitettava*, jossa hän määrittelee hyvän historiankirjoittajan pelottomaksi, lahjomattomaksi, vapaaksi, suoran puheen ja totuuden ystäväksi, joka ”sanoo viikunoita viikunoiksi ja kaukaloa kaukaloksi”. Kirjoittajana hänen tulee olla muukalainen, isänmaaton, riippumaton ja herraton.

Antiikin ja varhaiskeskiajan historiaesityksissä menneisyyden tapahtumia selitettiin sekä ihmisten toiminnan seurauksina että yliluonnollisilla tekijöillä. Kreikkalaisen historiankirjoituksen isoilla nimillä Thukydideellä ja Polybioksella yliluonnollisilla selityksillä ei merkitystä juuri lainkaan. Polybios korostaa uskonnon merkitystä Rooman imperiumin nousussa Välimeren maailman valtiaaksi: hänen mukaansa uskonto toimi pelotteena tavallisten ihmisten pitämiseksi aisoissa.

Menneisyyttä selitettiin jumalien, Onnettaren, sattuman ja kohtalon toimintakenttänä. Useat roomalaiset kirjoittajat raportoivat velvollisuudentuntoisesti enteistä, joiden merkitystä tärkeiden tapahtumien yhteydessä sitten pohdittiin. Enteet olivat tärkeässä osassa Prokopioksen historiateoksissa, joissa hän ihmettelee esimerkiksi vuoden 536 ”mitä kauhistavinta ennettä”, epätavallista pimeyttä (jonka aiheuttajana nykytutkijat ovat pitäneet mm. Indonesian Krakataun tulivuoren purkausta tai komeetan lähiohitusta). 500-luvulla raivonnut kulkutautiepidemia oli hänelle ”taivaan lähettämä vitsaus”. Roomalaisessa historiankirjoituksessa esiintyneet Onnetar ja kohtalo selittävät myös Prokopioksen historioissa Belisariuksen menestystä ja tappioita. Enteet, ihmeet ja jumalallinen johdatus ovat olennainen selittäjä varhaiskeskiajan kirjoittajien, Gregorius Toursilaisen, Isidoruksen ja Bedan maailmankuvassa.

Heikkinen käsittelee historiankirjoituksen vaiheita monipuolisesti: mukana on katsauksia kirjoittamisen olosuhteisiin ja arkitodellisuuteen. Historiankirjoittaminen oli mahdollista (vain) eliittiin kuuluville ihmisille, joilla oli riittävästi varoja, koulutusta, vapaa-aikaa ja avustajia. Antiikin historiankirjoituksen kohdalla kuvataan

kirjamarkkinoita, joissa kirjojen tekijöillä ei ollut osaa tuottoon, ja varhaiskeskiajan kohdalla esitellään siirtyminen kirjakkääröstä (*rotulus*) siirtyminen *codex*-muotoon. Antiikissa kirjailija teki itseään tunnetuksi julkisissa luentatilaisuuksissa. Vähemmän varakas kirjoittaja saattoi luoda kirjallisen uran, jos onnistui hankkimaan itselleen mesenaatin. Heikkinen pohtii myös kirjoittajien ilmaisunvapautta, jo vaihteli antiikin aikana. Tacitus kertoo, miten historiankirjoittaja Cremutius Corduksen (Heikkisellä virheellisesti Cremetius Cordus) historiateokset määrättiin poltettaviksi, koska hän oli erehtynyt ylistämään Brutusta ja Cassiusta. Keisarikaudella kirjoittajat harjoittivat enemmän tai vähemmän itesesensuuria. Plinius nuorempi kommentoi keisari Neron viimeisiä vuosia ajaksi, jolloin ”aikojen orjuus teki vaaralliseksi kirjoittaa mitään itsenäistä tai nerokasta”. Heikkinen pohtii muitakin rajoituksia, joita arkitodellisuus asetti historiankirjoittajan pyrkimykselle totuuteen: mitä mahdollisuuksia kirjoittajilla oli saada luotettavaa tietoa? Mistä tietoa saatiin ja kerättiin. Kreikkalaisessa historiankirjoituksessa vedottiin omiin havaintoihin luottamusta lisäävänä seikkana. Roomalaiset historiankirjoittajat korostivat virka-asemaansa, jossa heillä oli mahdollisuus perehtyä menneisyyden asioihin. Monet roomalaiset kirjoittajat viittaavat kirjallisten lähteiden keräämiseen arkistoista, mm. pappien vuosittaisista muistiinpanoista (*annales pontificum*). Livius piti kirjallisia lähteitä ”ainoina varmoina muistomerkkeinä menneistä tapahtumista”.

Vallan tulkeissa historiankirjoittaminen on ymmärretty laajassa mielessä siten, että Heikkinen esittelee myös elämäkertoja, maantieteellisiä esityksiä, ensyklopedista kirjallisuutta, anekdoottikokoelmia, eepoksia, näytelmiä, pyhimyselämäkertoja ja ihmekokoelmia osana menneisyyden hahmottamista. Samoin historian vääristely oman, suvun tai kaupungin kunnian kirkastamiseksi oli osa antiikin ja varhaiskeskiajan historiatietoisuutta. Heikkinen toteaaakin: ”Historian vääristely kertoo siitä, että menneellä oli merkitystä”. Antiikissa ja varhaiskeskiajalla menneisyydellä ja traditioiden vanhuudella oli huomattava arvovalta. Kuvaavaa on, miten juutalainen Josefus (37–n. 100) vähätteli kreikkalaisten historiaa, jota hän piti eilispäivän tuotteena ja nosti juutalaisten historian vanhempana ja arvokkaampana. Kristityt kirjoittajat omivat juutalaisen historian osaksi omaa kulttuurikamppailuaan, jossa Platon oli vain Mooseksen seuraaja.

Vallan tulkeissa on muutamia lyöntivirheitä: esimerkiksi kirkkohistorioitsija Theodoretos Kyrrhoslainen (n. 393–n. 460) on virheellisesti muodossa Theodoros ja Hesykhios Miletoslainen (k. n. 530) on virheellisesti muodossa Heysikhios. Nämä ovat pieniä lapsuksia laajassa esityksessä. Antero Heikkisen oppineisuus ja perehtyneisyys antiikin ja varhaiskeskiajan kirjallisuuteen on häkellyttävä. Historiankirjoittajien ja heidän maailmankuvansa esittely on tarkkaan punnittua ja huolellisesti pohdittua. *Vallan tulkit* on yksi niitä teoksia, joista tulee tavattoman hyvälle mielelle.

Maijastina Kahlos

Bysantin kreikkalaiset piirtokirjoitukset kaupunkiympäristössä

Keskiajan kaupungit olivat monessa suhteessa hyvin erilaisia kuin antiikin maailman kaupungit. Usein puhutaan jopa kaupunkikulttuurin taantumasta tai rappiosta. Joka tapauksessa keskiajalla urbanisaation muodot ja edellytykset muuttuivat ratkaisevasti sekä läntisessä maailmassa että kreikankielisessä Bysantissa. Voivatko kiveen kaiverretut kirjoitukset tai rakennusten seiniin maalatut tekstit antaa viitteitä kaupunkikulttuurissa tapahtuneista muutoksista? Epäilemättä voivat, mutta samalla on muistettava, että piirtokirjoitusten esiintyminen ei välttämättä ole suoraan verrannollinen kaupungistumisen asteeseen. Paljon riippuu piirtokirjoitusten luonteesta samoin kuin niistä kulttuurisista, sosiaalisista ja materiaalisista olosuhteista, joissa kirjoitus oli syntynyt. Epigrafinen kulttuuri ei suinkaan romahtanut keskiajalle tultaessa. Kirjoitettuja dokumentteja laadittiin edelleen, vaikkakin usein aivan uusissa ympäristöissä ja muuttuneissa olosuhteissa, joilla oli vaikutusta paitsi piirtokirjoitusten määrään myös niiden laatuun ja typologiaan.

Millaisia Bysantin piirtokirjoitukset sitten olivat? Mihin niitä pystytettiin, kuka niitä kirjoitti ja kenelle? Kun antiikin aikana Välimeren alueen kreikkalais-roomalaisissa kaupungeissa oli vuosisatojen ajan kaiverrettu valtavat määrät tekstejä kiveen tai muille kestäville materiaaleille (puhumattakaan papyruksista tai puutauluista, jotka ovat paljolti

kadonneet), tuotantomäärissä tapahtui selkeä pudotus myöhäisantiikissa. Kuitenkin suurin osa piirtokirjoitusten kategorioista säilyi aina vuoden 600 tienoille saakka. Julkisia päätöksiä kaiverrettiin edelleen kiveen, kunniapiirtokirjoituksia patsaineen pystytettiin ja kuolleita muistettiin hautakivillä. Piirtokirjoitusten sisältö ja tyyli olivat toki muuttuneet yhteiskunnallisen ja uskonnollisen kehityksen myötä, mutta kirjoittamisen kulttuuri säilyi elinvoimaisena myöhäisantiikin kaupungeissa.

Sitä vastoin bysanttilainen epigrafiikka näyttäytyy meille tyystin erilaisena. Keisarilliset tai muut dekreetit olivat äärimmäisen harvinaisia. Kunniatekstit niiden perinteisessä muodossa hävisivät, kun patsaita ei enää pystytetty. Rajakiviä ei enää kaiverrettu eikä "tavallisille" ihmisille pystytetty hautakiviä. Konstantinopolissa viimeinen tällainen hautakivi tunnetaan vuoden 610 paikkeilta. Sen jälkeen ihmisiä pantiin hautoihin ilman muistokirjoitusta, jolloin hautapaikka saatettiin merkitä pelkällä ristillä, jos silläkään. Piirtokirjoituskulttuurin kaikinpuolinen notkahdus näkyy Konstantinopolin ohella monissa kaupungeissa, joiden tiedetään kukoistaneen läpi Bysantin ajan. Esimerkiksi Thessalonikissa tai Vähän-Aasian Afrodisiaksessa epigrafisten dokumenttien määrä romahti hätkähdyttävästi. Jotkut piirtokirjoituslajit kuitenkin säilyivät, erityisesti aristokraateille pystytetyt hautakivet ja rakennuspiirtokirjoitukset. Kun edelliset keskittyivät kirkkojen sisätiloihin ja perheluostareihin, rakentamisesta kertovia tekstejä saattoi näkyä linnoituksissa, kaupunginmuureissa ja kirkkojen seinissä.

Mistä tällaiset muutokset kertovat? Piirtokirjoitusten määrällinen tuotanto näyttäisi kyllä riippuvan urbanisaation asteesta, mutta näiden välinen suhde ei ole aina yksiselitteinen. On myös otettava huomioon esimerkiksi arkkitehtuuri ja koristelu, kirjoitustekniikka sekä kommunikaatiotavat: piirtokirjoituksia ei ainoastaan luettu, niitä myös kuunneltiin. Ihmisten maailmankuvalla ja mielenlaadulla oli oma merkityksensä.

Piirtokirjoitukset olivat aina olleet olennainen osa kreikkalais-roomalaista kaupunkikulttuuria. Tämä johtui kaupunkien hallintorakenteesta sekä siitä, miten yhteisöt kommunikoivat toistensa ja asukkaiden kanssa. Perinteinen epigrafinen kulttuuri kertoo myös tavasta kunnioittaa julkisesti ansioituneita kansalaisia ja säilyttää vainajien muisto. Toki Bysantin aikana oli edelleen asuttuja kaupunkeja, mutta monet vanhat kaupungille

ominaiset instituutiot olivat kadonneet tai ne oli korvattu toisilla. Tiedonvälitys oli muuttanut muotoaan, ja piirtokirjoituksia alkoi esiintyä aivan uudellisissa ympäristöissä. Tämänsuuntainen kehitys oli alkanut jo myöhäisantiikissa, ja sen tulokset ovat selkeästi nähtävissä 600-luvulta lähtien.

Muutokset saattoivat olla dramaattisia. Esimerkiksi vuosisatainen käytäntö julkaista keisarillisia säädöksiä kiveen tai pronssiin kaiverrettuina katosi lähes tyystin Bysantin aikana. Lainsäädäntö itsessään ei hävinnyt, nyt lakeja ja ediktejä vain ei enää julkaistu kestäville materiaaleille kaikkien nähtäviksi. Muutos oli tiedonvälityksen kannalta käänteentekevä. Keskeinen hallinnollinen tieto oli aiemmin ollut julkista, täysin riippumatta siitä, osasivatko ihmiset lukea tai ymmärsivätkö he lukemansa.

Piirtokirjoituskulttuurissa tapahtuneet muutokset heijastanevat osittain uudenlaista ajattelua ja suhtautumista ympäristöön, mutta jos näin oli, kyseessä ei ollut mikään uusi ilmiö. Epigrafinen tiedonvälitys oli muuttunut ja kehittynyt kirjoitustaidon alkua ajoista lähtien. Kirjoitus ja kirjoittaminen itsessään jatkuivat Bysantin aikana, mutta epäilemättä yleisesti lisääntynyt luku- ja kirjoitustaidottomuus ja koulutuksen puute vaikuttivat kirjoituskulttuuriin negatiivisesti. Myös kivikirjoituksille soveltuvat tilat ja ympäristöt vähentyivät kaupunkielämän muuttuessa. Piirtokirjoitukset alkoivat keskittyä kirkkoihin ja luostareihin.

Kun tempeleissä, alttareissa ja julkisissa rakennuksissa olleet piirtokirjoitukset olivat aiemmin olleet keskeinen osa antiikin kaupunkien arkkitehtuuria, nyt tekstit sijoittuivat pääasiassa kristinuskon pyhiin rakennuksiin. Koska kirkot ja niiden ympäristöt olivat uskovien tärkeitä kokoontumispaikkoja, kirjoituksella tuli olemaan myös merkittävä käytännöllinen ja visuaalinen ulottuvuus. Kirkon ja kirjoituksen korostunut suhde näkyy siinäkin, että kirjoitus- ja lukutaito rajoittui yhä enemmän kirkon piirissä toimineisiin henkilöihin.

Hautaukset toivat mukanaan hautakirjoituksia kirkkoihin ja luostareihin, mutta käytännössä vain piispoilla, jalosukuisilla ja rikkailta oli mahdollisuus saada leposija pyhistä paikoista. Tosin merkittävätkin henkilöt näyttävät saaneen osakseen kirjoitetun muistokiven vain satunnaisesti. Muu väestö haudattiin anonyymisti. Luultavasti valtaosa

tästä joukosta oli lukutaidotonta, joten kirjoitettu informaatio ei koskaan heitä tavoittanut. Kirjoitusta vailla olevat (anepigrafiset) hautamuistomerkit olivat tunnettu ilmiö jo antiikin maailmassa, mutta niiden osuus kasvoi hyvin huomattavaksi Bysantin aikana. Ilmeisesti tästä tuli itsestään selvä käytäntö, joten hautapiirtokirjoitus saattoi monesta tuntua jopa oudolta vaihtoehdolta.

Tässä yhteydessä kannattaa muistaa graffitot, joita Bysantissa raapustettiin myös hautateksteiksi. Tunnetuimmat esimerkit löytyvät Parthenonin pylväistä Ateenan Akropoliilta (rakennus toimi keskiajalla paikallisena katedraalina). Noin neljännes 230 graffitosta on piispojen ja papiston jäsenten hautatekstejä (600-luvulta 1100-luvulle). Saattaa olla, että varsinaisten hautakivien puuttuminen korvattiin joskus tällaisilla graffitoilla, mutta mitään varmaa tästä ei voi sanoa, koska graffito-aineisto on pääosin peräisin juuri Ateenasta (paitsi Akropoliilta myös eräistä muista kirkkorakennuksista). Näyttää myös siltä, että lukuisat Parthenonin graffitot oli tarkoituksella sijoitettu niin, että ne tulivat selkeästi uskovien näkyviin kirkon sisäänkäynnin luona. Parthenonin tapaus ei siis liene tyypillinen, sillä kyseessä näyttää olleen erityisen visuaalisen vaikutelman luominen.

Aristokraattien hautakirjoitukset eivät välttämättä olleet suoraan haudan (tai sarkofagin) yhteydessä, ne saattoivat myös sijaita jossakin lähistöllä, arkkitraavissa, holvikaareissa tai jollakin seinällä. Lisäksi vainajan muotokuva kirjoituksineen saatettiin esittää erillisessä, seinälle tehdyssä maalauksessa tai mosaiikissa. Tämä viittaa siihen, ettei välitöntä yhteyttä kirjoituksen ja monumentin välillä aina pidetty olennaisena. Hautamonumentin katselija on jopa saattanut täysin kadottaa yhteyden varsinaiseen muistotekstiin. Joskus taas piirtokirjoitus oli sijoitettu monumentin sisälle niin, ettei sitä voinut nähdä lainkaan. Tällaisia tapauksia tunnetaan myös antiikin ajalta, mutta ne olivat äärimmäisen harvinaisia ja täysin epätyypillisiä. Keskiajan maailmassa "piilotettu" hautateksti saattaa kertoa siitä, että sisältöä ja sisäisiä arvoja haluttiin korostaa ulkonaisten asioiden kustannuksella. Bysanttilaisista kirkoista tunnetaan myös anonyymejä sarkofageja, ja kun monet kirkoissa ja luostareissa sijainneet aristokraattien hautamuistomerkit olivat käytännössä vain harvojen vierailijoiden nähtävissä, saa sen vaikutelman, että vainajien muistamiseen liittyi paljon yksityisyyttä. Tässä on valtava ero

kreikkalais-roomalaisen maailman hautausmaihin ja hautakivien reunustamiin yleisiin teihin. Antiikin hautakivet oli tarkoitettu katseltaviksi ja luettaviksi, ja ne saattoivat viestien ja kysymysten välityksellä jopa "keskustella" ohikulkijoiden kanssa.

Jos Bysantin hautakirjoitukset olivat usein luonteeltaan sisäistyneitä ja yksityisiä, on toisaalta niin, että kirjainten ja kirjoituksen maaginen ja koristeellinen merkitys lisääntyi. Tämä ei tarkoita sitä, etteikö piirtokirjoitusten visuaalisella ilmeellä olisi ollut merkitystä antiikin maailmassa – ajateltakoon pronssitauluja tai monumentaalisiin kaariin kullatuilla kirjaimilla laadittuja kirjoituksia. Mutta siinä missä antiikin piirtokirjoitus muodostui kahdesta, toisiaan täydentävästä osasta, kirjoituksesta ja monumentista, bysantilainen teksti saattoi irtautua taustastaan ja tulla itsenäiseksi koriste-elementiksi jopa niin, että sillä oli huomattava asema pyhien rakennusten koristelussa. Tavallaan piirtokirjoitus saattoi siis toimia samalla tavalla kuin antiikin temppelein tai muun julkisen rakennuksen arkkitehtoninen osa. Mutta visuaalisen ulottuvuuden lisäksi myös tekstien kuuleminen oli tärkeää. Kirkkojen monumentaalisia kirjoituksia nimittäin luettiin ääneen yleisön läsnä ollessa. Tämäkin ilmiö tunnetaan hyvin antiikin maailmasta, mutta vaikuttaa siltä, että piirtokirjoitusten julkiset luennat olivat Bysantin maailmassa korostuneen tärkeitä. Niiden merkitystä tiedonvälityksen keinona ei pidä aliarvioida, olkoonkin, että kirkkotekstien aihe maailma oli jossakin määrin yksipuolinen.

Toisinaan aristokraattien hautakirjoituksiin liittyi kirkon tai luostarin perustamisesta kertovia tekstejä. Rikkaiden hyväntekijöiden kunnia ja kuolemattomuus voitiin näin ikuistaa myös viittaamalla heidän antamiinsa lahjoituksiin. Tietyissä mielessä tällaiset tekstit seuraavat antiikin ajan kunniapiirtokirjoitusten perinnettä.

Bysantin epigrafinen kulttuuri tulee jossain määrin uuteen valoon, kun ajattelee, miten suuri merkitys maalatuilla kirjoituksilla oli. Itse asiassa valtaosa keskiajalla tuotetuista piirtokirjoituksista lienee kuulunut tähän ryhmään. Valitettavasti tämä aineisto on suurelta osin tuhoutunut kirkkojen ja luostarien hävitessä, mutta paljon on myös säilynyt, ei vain kirkkojen seinissä, vaan myös kopioina koodekseissa ja kirjallisissa lähteissä. Tosin maalatutkin tekstit vain jatkavat ikivanhaa antiikin maailman perinnettä, ja on hyvä muistaa, että valtaosa koskaan tuotetuista antiikin piirtokirjoituksista muodostui juuri maalatuista teksteistä ja erilaisista seinä- ym. raapustuksista.

Toinen keskiajalle tyypillinen piirtokirjoitusryhmä koostuu teksteistä, jotka on kirjoitettu siirrettäviin ja kannettaviin esineisiin. Kun tällaiset esineet olivat antiikin aikana tiiliä, sinettejä, lamppuja, keramiikkaa, lasia jne., nyt alkaa esiintyä ristejä, jalokivikoristeita, pyhänjäänöksiä ja seinävaatteita. Koska esineet olivat paitsi arvokkaita myös pyhiä, ne ovat usein säilyneet nykypäivään saakka. Maalattujen piirtokirjoitusten tapaan kannettavien tekstien merkitys oli keskiajalla suhteellisen suuri.

Mitä tulee piirtokirjoitusten kirjoitusasuun, sekin jatkaa antiikin perinteitä. Symbolit ja kirjainmuodot säilyivät entisten kaltaisina, tosin alueellista vaihtelua esiintyi. Vasta 1000-luvulla voidaan havaita merkittävämpiä muutoksia piirtokirjoitusten kehittyessä yhä koristeellisempaan suuntaan (lyhenteet, kursiivimuodot, aksenttimerkit ja muu sellainen alkoivat selvästi lisääntyä). Arabialaisella kalligrafialla lienee ollut tässä vaikutusta.

Siinä missä Bysantin rakennuspiirtokirjoitukset esimerkiksi Konstantinopolin muureissa olivat sisällöltään varsin lakonisia, aristokraattien hautakirjoitukset tai kirkkojen perustamisesta kertovat tekstit saattoivat olla ilmaisultaan suhteellisen rikkaita, joskus jopa eläviä. Kuitenkin vanhastaan tuttuja formuloita ja ilmauksia suosittiin. Itse piirtokirjoitus kertoi tavallisesti vain ihmisestä, mutta monumentti koristeineen, symboleineen ja muine viitteineen saattoi heijastella selvemmin kristillistä universumia.

Epigrafisen perinteen jatkuvuutta osoittaa myös antiikin rakennuksista saatujen kivimateriaalien kierrätys ja uusiokäyttö kirkkojen ja luostarien rakentamisessa. Usein oli tapana sijoittaa kivipaasia muureihin siten, että kirjoitettu sivu jäi ulospäin näkyviin. Merkittävämpi osoitus kirjoituskulttuurin jatkuvuudesta ovat kuitenkin lukuisat piirtokirjoitusten kopiot, jotka ovat säilyneet *Anthologia Palatinan* kaltaisissa kokoelmissa. Niistä tunnetaan paljon runomittaisia ja muita epigrafisia dokumentteja. Osa tästä materiaalista on varmaankin uutta runoutta, jota ei koskaan ollut todellisuudessa laadittu piirtokirjoituksen muotoon, toisaalta monet kirjoitukset ovat selvästi kopioita kirkoissa olleista teksteistä. Jotkut näistä ovat edelleenkin olemassa, mutta koska valtaosa on kadonnut, voi olettaa, että tekstit oli aikanaan maalattu kirkkojen tai luostarien seiniin, joista ne ovat myöhemmin syystä tai toisesta kadonneet. *Anthologia Palatinassa* on myös

paljon 800- ja 900-luvun epigrammeja, joiden tekstit ovat peräisin ikoneista, liturgisista esineistä tai muista koristeista.

Voiko epigrafiikka siis kertoa jotakin Bysantin kaupunkien kohtalosta? Säilyneiden piirtokirjoitusten määrä ja laatu viittaavat kyllä huomattaviin muutoksiin kaupunkien elämässä, mutta niiden avulla ei voi selkeästi osoittaa, että Bysantin kaupungit olisivat olleet voimakkaasti taantumassa tai jopa tuhon partaalla. Kaupunkikulttuurin mahdollisen rappion todistamiseksi on käytettävä muita lähteitä.

Mika Kajava

Tiilenpäitä lukemassa: myöhäisantiikin tiilentekijöiden jäljillä

Johdanto

Arkeologia tieteenä tutkii materiaalista kulttuuria, sen ilmentymiä ja merkitystä yhteiskunnassa. Kaikki materiaallinen kulttuuri ei käytännössä kuitenkaan ole tutkimuksen edessä samanarvoista: materiaaleissa on ”luokkaeroja”, ja yleistäen voi sanoa että tavanomaisia rakennusmateriaaleja, kuten esimerkiksi tiiliä, on pidetty tutkimuksen kannalta vähempiarvoisina koko tieteenalan elinkaaren ajan.

Kaltaiselleni muutenkin marginaaleista kiinnostuneelle tutkijalle tiilet kuitenkin kertovat paljon työstä ja tuotannosta myöhäisantiikissa sekä mekanismeista, joilla julkisessa rakentamisessa toimittiin. Toisaalta kyse on materiaalista, jolle annetaan ”roomalaisen” leima, mielenkiintoinen nimitys Rooman monikulttuurisessa ja monietnisessä valtakunnassa. Yleisesti ottaen myöhäisantiikin ja varhaisen Bysantin tiilet Välimeren alueella jatkavat roomalaisia perinteitä (jotka puolestaan jatkava hellenistisiä ja sitä vanhempia tiiliperinteitä). Käytän tässä termiä myöhäisantiikki kattamaan tutkimusajankohtaani, sillä ajanjaksojahan termitellään hiukan eri tavoin valtakunnan eri osissa – käytän Kreikassa varhaisbysanttilaista/varhaiskristillistä ja Jordaniassa bysanttilaista - mutta pyrinkin yleiseen kattavuuteen alueellisen tarkkuuden kustannuksella.

Tiilet ja muut

Tiilet ovat yksi yleisimmistä arkeologisten löytöjen ryhmistä Välimeren alueelta Rooman keisariajalta ja myöhäisantiikin kaudelta. Tiilifragmentteja löytyy valtavia määriä sekä kaivauksissa että inventoinneissa, ja niiden esiintyminen saa tutkijan usein luokittelemaan kohteen ”roomalaisaikaiseksi”. Tiilirakentamisen huippukaudella 100-luvulta eteenpäin jKr. kattotiiliä käytettiin kaikenlaisessa rakentamisessa, vaatimattomista maatalousrakennuksista ja karjasuojista julkiseen rakentamiseen ja kirkkoihin asti. Tiili oli eräs Rooman valtakunnan keskeisistä mukavuustuotteista ja läsnä lähes kaikkialla laajan valtakunnan alueella. Tiilellä katan tässä pääasiassa sekä laakeat kattotiilet (engl. *roof tile*) että ”normaalimmat”, yleensä seinien ja holvien rakentamisessa käytetyt neliön tai suorakaiteen muotoiset tiilet (engl. *brick*).

Yleisyydestään huolimatta kattotiiliin ei ole kohdistunut kuin satunnaista tutkimusta. Tiilet eivät yleensä sisälly kaivausjulkaisuihin, eikä niitä talleteta kaivauslöytöihin. Tiilillä ei ole juuri ollut merkitystä tutkimuksessa joka kohdistuu yhteiskunnallisiin ilmiöihin tiilileimoja lukuun ottamatta. Vähäinen tutkimus perustuu oletukseen, että sellaiset tiilet, joissa tiilileimoja ja niiden kantamaa informaatiota ei ole, ovat liian samankaltaisia eri aikoina ja eri alueilla ollakseen tutkimuksen kannalta tärkeää aineistoa. Itse esitän, että tiiliä kannattaa tutkia itsenäisenä materiaalityyppinä, ja että ne voivat antaa meille merkityksellistä tietoa siitä yhteiskunnasta jossa ne valmistettiin ja yhteisöstä jossa niitä käytettiin. Jälleen yleisesti voi sanoa, että materiaalin sekä kvantitatiiviseen että kvalitatiiviseen puoleen kannattaisi kaivauksilla ja inventoinneissa aina kiinnittää huomiota.

Suomalaiset tutkimuksen materiaalin lähtökohtina

Omat tutkimusaineistoni ovat peräisin kahdelta suomalaisten tutkijoiden viime vuosien aikana kaivamalla kohteelta, Arethousan Paliambelasta Kreikasta ja Aaronin vuorelta Petrasta Jordaniasta. Olen itse ollut mukana Paliambelan kaivauksilla, ja sattumalta samaan aikaan tarjoutui mahdollisuus ottaa tutkittavaksi myös Aaronin luostarin kaivausten tiilet – itäisen Välimeren eri reunoilla sijaitsevat, mutta ajallisesti melko rajatut kohteet samalta aikakaudelta. Niiden tiiliaineistot ovat tarjonneet mielenkiintoisen

lähtökohdan omille tutkimuksilleni. Kyse on kummankin aineiston osalta kvalitatiivisesta tutkimuksesta, koska materiaali on vain otos koko löytömäärästä, joka erityisesti Kreikassa oli hyvin suuri.

Thessalonikin takamailla

Pohjois-Kreikassa, Thessalonikin itäpuolisella maaseudulla sijaitseva Arethousan Paliambelan varhaiskristillinen kirkonpaikka oli Suomen Ateenan-instituutin arkeologisena kenttätutkimuskohteena vuosina 1999-2002. Kirkon mosaiikkien kuva-aiheiden, keramiikan ja löytyneiden rahojen perusteella kirkko ajoittuu 400-luvun loppupuoliskolle ja 500-luvun alkupuoliskolle jKr.

Tutkimusten yhteydessä kohteelta otettiin talteen erittäin hyvin säilynyt katto- ja seinätiilimateriaali. Yhteensä luettelonumeroita on 58 ja yksittäisiä tiilifragmentteja 250. Suuri osa kattotiilistä saatiin talteen samasta paikasta, johon ne olivat pudonneet katolta kirkon lopullisessa tuhoutumisvaiheessa joskus 600-luvulla, ja osa tiilistä saatiin tästä johtuen talteen kokonaisina. On hyvin harvinaista, että tiilimateriaalia löydetään näin hyvin säilyneenä Välimeren alueella, sillä yleensä kohteissa vaikuttaneet post-depositionaaliset prosessit (erosio, maankäyttö, rakentaminen) tai spoliaatio (materiaalien uudelleenkäyttö) on johtanut materiaalin kulumiseen, fragmentoitumiseen ja siirtymiseen alkuperäiseltä paikaltaan.

Paliambelan basilikakirkon tiilet ovat kaarevia lakonialaisia laakatiiliä, jotka ovat kattaneet pienen maaseutukirkon kattoa Thessalonikin takamailla 400- ja 500-luvuilla jKr. Lakonialaiset tiilet ovat Kreikassa käytössä jo arkaaiselta kaudelta eteenpäin ja niiden käyttö jatkuu myös roomalaisajalla, Rooman valtakunnan levittäytyttyä alueelle. Tiilien pinnoilla esiintyy hyvin ”roomalainen” ilmiö, sormilla vedetty, signatuuriksi kutsuttu kuvio, joita esiintyy useassa eri muodossa. Signatuurien tarkkaa merkitystä ei tunneta, mutta niiden on arveltu liittyvän tiilityöpajoihin, ehkä pajan, mestarin tai tiilierän merkinä. Ne ovat yleisiä Rooman valtakunnan alueella, ja samanlaisia tavataan muun muassa 100-luvun jKr. legioonalaistiilistä Britanniassa. (Brodrigg 1987).

Aaronin vuorella

Jordanian Petrassa, Jabal Harounin vuorella, Aaronin haudaksi kutsutun pyhän kohteen alapuolella olevalla ylätasangolla on laaja muinaisjäännösalue, Aaronin luostarin rauniot. Kohteella on suomalaisien toimesta tehty kaivauksia vuosina 1997-2008, viimeisimmät vuodet osana Helsingin yliopiston huippuyksikön tutkimustoimintaa. Suuren basilikakirkon, kappelin ja muiden rakennusten lisäksi luostarialueen kaivauksilta on paljastunut runsaasti löytöaineistoa ja tärkeää tietoa kompleksin olemassaolosta ja toiminnasta. Kenttätöön tulokset viittaavat siihen, että kompleksissa on luostarin lisäksi toiminut myös Pyhän Aaronin kunnioittamiselle omistautunut pyhiinvaelluskeskus 400-luvun lopusta 700-luvun alkuun jKr., mahdollisesti jopa ristiretkiaikoihin asti. Kaikkialta vuoren rinteiltä löytyy ihmiskäden jälkiä, patorakennelmia ja terassiviljelmiä, jotka kertovat laajasta maanviljelyksestä pitkien aikojen kuluessa. Yksi tärkeimmistä karavaanireiteistä Egyptistä ja Siinailta pohjoiseen kulki Petraan Aaroninvuoren etelärinnettä pitkin. Petran kaupungin ja alueen kukoistusaikaa oli erityisesti sen nabatealainen kausi, mutta uusi tutkimus tuo jatkuvasti lisää tietoa myös sen roomalaisajasta ja bysanttilaisesta kaudesta. (Fiema 2002).

Aaronin vuoren luostarikompleksin tiilet ovat peräisin luostarin kirkon ja kappelin toisesta vaiheesta 400-luvulta jKr., kun niitä on kattanut harjakatto. Tiilet ovat tasaista, yleistä roomalaista mallia, ilman leimoja tai edes signatuureja, ja löytyivät pieninä fragmentteina sekundaarisista kerroksista muun muassa myöhemmistä seinistä tai seinien sortumakerroksista. Tutkimusmateriaaliin kuuluu noin sata fragmenttia. (Hamari 2008).

Poltettu savi ei ole Lähi-idälle tyypillinen rakennusmateriaali, vaikka sitä onkin käytetty jonkin verran jo ennen roomalaisten tuloa ja alueen muuttumista provinssiksi. Kattotiiliä esiintyy kuitenkin Lähi-idässä käytössä jo hellenistisellä ajalla. Petran nabatealaiset käyttivät myös kattotiiliä, erityisesti keskustan monumentaalisissa rakennusprojekteissa 1. vuosisadalla jKr. Ne kertovat muiden ilmiöiden rinnalla siitä, miten kreikkalais-roomalaisen maailman vaikutteet olivat levinneet itään jo kauan ennen roomalaisten pysyvää saapumista Petraan. Petrasta tuli yleisemmin tiilikattoinen kuitenkin vasta sen ”roomalaistuttua” 2. vuosisadalla jKr. Roomalaisajan Lähi-idässä kattotiiliä pidetään rannikolle sijoittuvana ilmiönä, mutta kuten Petra ja muutamat muut keskukset osoittavat, niitä on käytetty myös sisämaassa.

Tiilipajojen mestarit

Tiilituotantoa on antiikin aikana yleisellä tasolla tutkittu paljon, erityisesti Italiassa, valtakunnan ydinalueella. Tiilentuotanto on aikojen kuluessa toiminut monella eri tavalla, pienistä paikallispajoista laajoihin, jopa valtion omistamiin tehdasmaisiin tuotantolaitoksiin. Tiilen tekeminen ei ole erityisen monimutkaista, mutta vaatii kuitenkin oman ammattitaitonsa ja hyvän raaka-aineen lähteen. Kokenut tiilentekijä saattoi tuottaa yhden tai kahden miehen pajassaan päivässä tuhansia tiiliä.

Thessalonikissa, Paliambelan kirkon alueen merkittävässä kaupungissa, rakennettiin myöhäisantiikin aikana valtavan paljon tiilestä. Thessalonikista tunnetaan myös myöhäisantiikin aikaisia pieniä keramiikkapajoja muurien ulkopuolelta. Alueen tiiliteollisuudesta tiedetään kuitenkin vielä sen verran vähän (Theocharidou 1988), että tiilityöpajoja ja valmistusalueita kaupungin tarpeiden tyydyttämiseksi voi löytyä muualtakin. Kuva tuotannon organisoinnista ei ole selkeästi hahmottunut.

Tiilenvalmistuksessa perusteeksi on, ettei valmiita tiiliä ole kuljetettu kovin pitkiä matkoja rakennuspaikoille, varsinkin jos omat tuotantoedellytykset (raaka-aine, työvoima ja tietotaito) olivat olemassa paikallisesti. Paliambelan kirkon tiilien valmistuksessa todennäköisimmät vaihtoehdot ovat siis paikallinen tuotanto hyvin lähellä kirkkoa, tai puolipaikallinen jossain isommassa keskuksessa, mutta lyhyen kuljetusmatkan päässä. Myöhäisantiikissa hyvin yleinen tapa käyttää hyväksi vanhoja rakennusmateriaaleja on hyvä pitää myös mielessä, ja ainakin osa kirkon tiilistä on kierrätettyä tavaraa.

Petrassa aineistolle voidaan asettaa samankaltaisia kysymyksiä. Siellä ei ole itsestään selvää edes se, että alueella olisi itse valmistettu tiiliä, sillä tiili ei lopultakaan ole Petrassa kovin yleinen rakennusmateriaali. Tiedämme hylkylöytöjen perusteella muun muassa, että tiiliä on myöhäisantiikin aikana kuljetettu lastina Välimeren alueella.

Keisariajan tiilipajat leimasivat tuotteensa informatiivisesti, ja tiilileimojen tutkimus on kertonut paljon yhteiskunnasta ja tuotannosta, erityisesti ahkerille suomalaisille tutkijoilla. Myöhäisantiikin tiilien tuotanto ei Kreikassa kuitenkaan ole ollut yhtenevää varhaisen keisariajan mallien kanssa. Tiiliä ei esimerkiksi enää itäisen valtakunnan alueella juuri leimattu, tutkijan harmiksi. Paliambelan aineistossa voidaan kuitenkin

tarttua aiemmin mainitsemini signatuureihin. Tutkimuksessani yritän katsoa tarkemmin, mitä ne voivat kertoa työpajoista, mestareista tai vaikkapa materiaalisen kulttuurin hybridisaatiosta eri kulttuuristen vaikutusten risteyksessä. Miten julkisen rakentamisen dynamiikka on toiminut? Näkyykö rakenteissa jo alkava liuku kohti edessä olevaa murrosta? Onko aineistossa mitään mikä viittaa muutokseen antiikin maailmasta Bysanttiin?

Petran tiilissä ei myöskään ole leimoja, eikä edes signatuureja – ne ovat, ainakin pinnaltaan, todellinen *tabula rasa*.

Arkeometria ja kemialliset sormenjäljet apuna

Tiili ei kerro pinnalta katsojalle kuin rajatun määrän kontekstistaan. Sen vuoksi sen päätyminen löytövarastoihin ja julkaisuihin on ollut satunnaista ja melko niukkaa. Materiaalisten jäänteiden kanssa töitä tekeväille on kuitenkin annettu mahdollisuus tunkeutua kirjaimellisesti tiedon alkulähteille: luonnontieteiden suomat mahdollisuudet arkeologisen materiaalin analyysiin laajentavat ja täydentävät kuvaa tiilten alkuperästä, valmistustavoista ja -tekniikoista sekä niihin liittyvistä yhteiskunnallisista ilmiöistä.

Omassa tutkimuksessani kummankin kohteen tiilistä on juuri viety laboratorioon analyysiin pienet kuutiot materiaalia. Mineraali- ja alkuaineanalyysijä on käytetty menestyksekkäästi keramiikan tutkimiseen, mutta samat analyysit soveltuvat myös tiileen. Tutkimuksessa selvitetään ensi sijassa tiilten keskinäistä ryhmittelyä, mutta samalla etsitään vastausta myös laajempiin, myöhäisantiikkista tiilen tuottamista koskeviin kysymyksiin. Tutkimus on sormenjälkien yhdistämistä: analyysi antaa ”kemiallisen sormenjäljen”, yksilöllisen jokaiselle tiilelle, mutta yhteisen samalle työpajalle ja/tai savialueelle. Tiilien pintaan piirretyt sormiviivat joko kohtaavat nämä jäljet tai sitten eivät – tutkijalle kumpikin tieto avaa tulkinnan mahdollisuuksia. Samalla voidaan hyvässä tapauksessa selvittää, onko tiilten valmistus tapahtunut paikallisesti vai jossain muualla. Tämä edellyttää vertailuaineiston olemassaoloa, ja sitä on onneksi käytettävissä Petran alueelta.

Romanisaatio ja materiaallinen kulttuuri

Vaikka kummankin tutkimusalueen aikaisempi rakennustraditio otettaisiin huomioon, on tiili lopultakin molemmissa ”roomalainen” rakennusmateriaali. Vaikka kattotiilet eivät ilmaantuisi näille alueille roomalaisten mukana, tulivat ne imperiumin laajentumisen myötä yleiseen käyttöön.

Tutkimuksessani tarkastelen materiaalisen kulttuurin muutosta arkeologin silmin. Tutkimuksen kohteena olevien alueiden joutuessa vuorollaan roomalaiseen kulttuuripiiriin vaikutukseen, on tuloksena materiaalisen kulttuurin muutos alueellisessa kontekstissa, ja tämän muutoksen tulokset ovat nähtävissä muiden aineistojen tavoin myös kattotiilissä.

Romanisaatiota eli Rooman valtakuntaan liitettyjen alueiden muuttumista ”roomalaisiksi” on ilmiönä tutkittu laajalti ja sen sisältö saa jatkuvasti uusia tulkintoja. Uusi tutkimus korostaa monimuotoisia identiteettejä ja paikallisia vastauksia kolonisaatiolle eri puolilla Rooman valtakuntaa. Uudessa tutkimuksessa korostetaan että romanisaatio ei ole tuotu ilmiö vaan jatkuva yhteiskunnallinen prosessi, jossa paikallinen toimija on myös aktiivinen osapuoli. Paikallinen eliitti korosti kuulumistaan Rooman valtakuntaan tiettyjen yhteiskunnallisten ja kulttuuristen piirteiden, kuten taiteen, arkkitehtuurin, kielen, kaupunkitilojen, vaatetuksen ja ruokailutapojen kautta. (ks. esim. Hingley 2005; Revell 2009; Woolf 1998).

Tässä osittain materiaalisen kulttuurin kautta käytävässä diskurssissa roomalaisilla rakennustavoilla ja -materiaaleilla oli iso merkitys. Niiden tiettyjen piirteiden, kuten kattotiilten ja tiilirakentamisen leviämisen aika tiedetään, mutta prosessit ja syyt ovat lähes tuntemattomia. Tutkimukseni kannalta keskeistä on, että tämä osa Rooman valtakunnan mukanaan tuomasta materiaalisesta kulttuurista kertoo samalla tavalla identiteeteistä kuin muut materiaalisen kulttuurin enemmän tutkitut ilmiöt.

Kummankin aineiston osalta voidaan painottaa sitä, että kattotiilet ovat paikallinen tai läheltä tuotettu hyödyke, jonka valmistaminen edellyttää kohtuullisesti mutta ei liikaa taitoa, ja erottaa siten tiilet ylellisyys- ja tuontitavaroista, joita yleensä käytetään tutkimuksessa. Tämä siirtää tutkimuksen painopisteen eliitin ulkopuolelle, mikä on yleensä arkeologiassa vaikeaa muun kuin eliittiin liitettävissä olevan löytömaterialin

ollessa vähäistä. Lähestymistapa ja aineisto antaa tilaa ymmärtää paikallisen variaation ja kehityksen merkitystä, ja tarjoaa mahdollisuuden nähdä miten vähemmän varakkaiden ja valtaa omaavien väestöryhmien muuttuminen ”roomalaisiksi” saattoi toteutua. Aineisto johdattaa myös ottamaan kantaa siihen, miten roomalainen identiteetti periytyi ja artikuloi itseään jatkuvasti myöhäisantiikkiin tultaessa.

Pirjo Hamari

Kirjallisuus

Brodribb, Gerald 1987. *Roman brick and tile: an analytical survey and corpus of surviving examples*. Gloucester.

Fiema, Zbigniew T. 2002. Late-antique Petra and its hinterland: recent research and new interpretations. In: Huphrey, J. H. (ed.), *The Roman and Byzantine Near East. Vol. 3*, pp. 191-252. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 49. Portsmouth, RI.

Hamari, Pirjo 2008. Tiles and bricks from the Jabal Haroun Monastery. In: Fiema, Z. & Frösén, J. (eds.), *Petra - the Mountain of Aaron I. The Church and the Chapel*, pp. 376-391. Societas Scientiarum Fennica.

Hingley, Richard 2005. *Globalizing Roman culture. Unity, diversity and empire*. Routledge.

Revell, Louise 2009. *Roman imperialism and local identities*. Cambridge University Press.

Theocharidou, Kalliopi 1988. Simboli sti meleti tis paragogis oikodomikon keramikon proionton sta Byzantina kai metabyzantina hronia. *DHAE 1985-1986* (1988) 97-112.

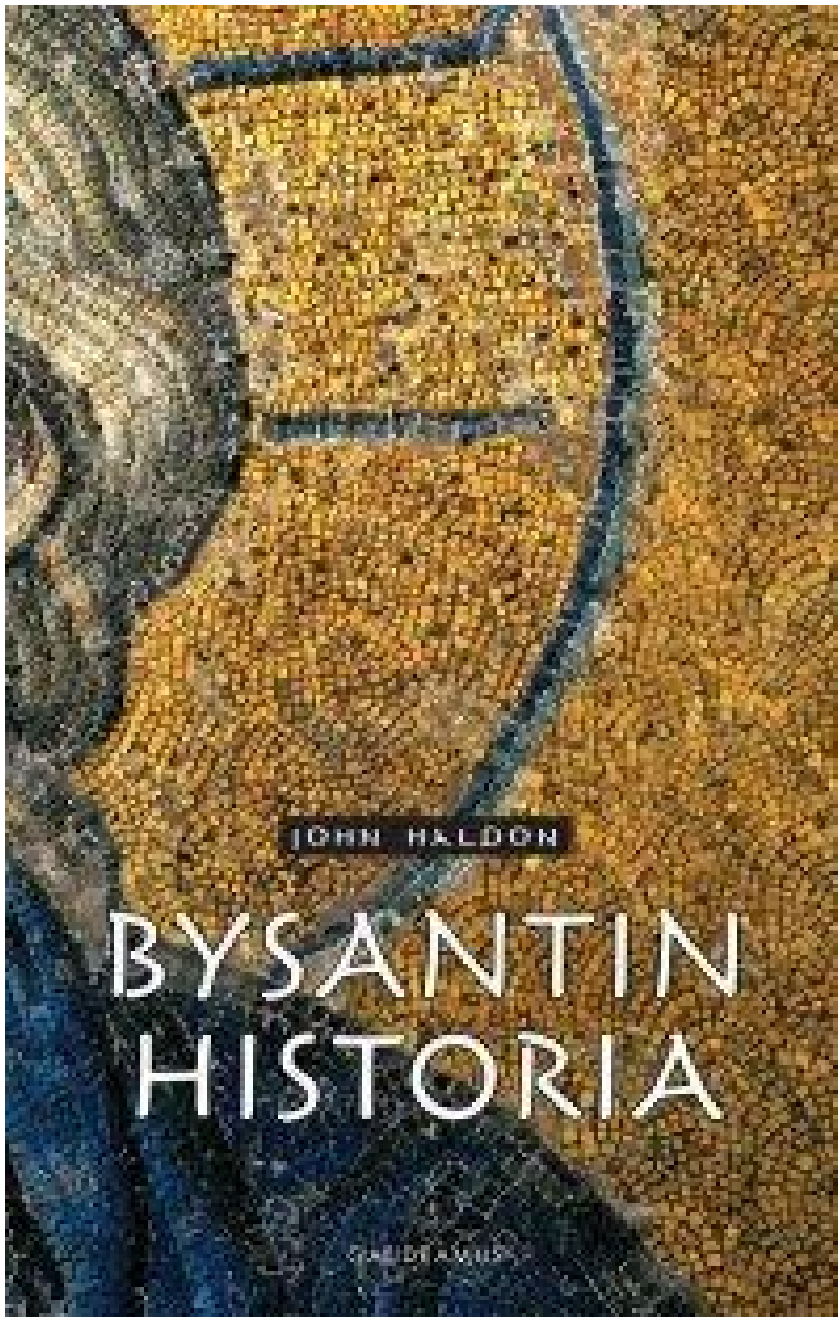
Woolf, Greg 1998. *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*. Cambridge University Press.

Kuvateksti:

Paliambelan kirkko oli katettu kaarevilla lakonialaisilla kattotiilillä. Signatuuriksi kutsutut sormenjälkikuviot on vedetty tiilien pintaan saven ollessa vielä kosteaa ja muokattavissa. Kuva Pirjo Hamari

JOHN HALDON BYSANTIN HISTORIA

Alkuteos *Byzantium History* (Tempus 2000)

Suom. Kaisa Sivenius.

<http://www.gaudeamus.fi/?p=1795>

Kirjan voi tilata toimitus- ja laskutustietojen kanssa Gaudeamuksesta sähköpostilla tilaukset@gaudeamus.fi ja me joko postitamme sen (Helsingin yliopistolla menevät nopeasti sisäisessä postissa) tai kirjan voi noutaa toimistoltamme (Vuorikatu 3 A). Noudosta pitää kuitenkin sopia, jotta voimme tarkastaa että kirjaa on varmasti varastossa.

Tilauksen yhteydessä on hyvä muistaa mainita seuran jäsenyys.

Gaudeamus järjestää 20.4. 2010 klo 17 Kulttuurien museossa (Tennispalatsi) julkistamistilaisuuden jonne kaikki seuran jäsenet ja asiasta kiinnostuneet ovat tervetulleita.

<http://www.facebook.com/event.php?eid=108990232457850&ref=mf>

NYUTKOMMEN BOK! UUSI KIRJA!

Göran Stenius, *Pius II. Påven som älskade skogarna*. Postum publikation, sammanställd av Agneta Ahlqvist med hjälp av Elisabeth och Franciska Stenius. De Luca Editori d'Arte. Rom 2010, ss. 318. Illustrerad. ISBN 978-88-8016-971-0.

Pius II (1458-1464), alias Aenea Silvio Piccolomini från Siena, var en mångsidig personlighet och en av de mest betydande humanister som den italienska ungrenässansen frambragt. Skönlitterär författare, diplomat, påve och byggherre.

I sin barndom upplevde Aenea Silvio Piccolomini tre med varandra rivaliserande påvar. I sin ungdom bevittnade han ett stormigt kyrkomöte i Siena och som vuxen deltog i ett annat i Basel. Därefter gick han i tjänst hos den tyske kejsaren Fredrik III och blev av denne krönt i Aachen till hovpoet, *poeta laureatus*. Han är den enda påven som skrivit en historik över sitt eget pontifikat. Hans valspråk var *silvarum amator et varia videndi cupidus*, förälskad i skogarna och begiven på att se varjehanda ting.

Göran Stenius (1909-2000), som främst är känd som skildrare av Rom och sin förmedlande roll då Villa Lante blev finskt, arbetade under stora delar av sitt liv på en studie om Aenea Silvio Piccolomini. Denna har nu utkommit i redigerad form. Stenius framställning av Aenea Silvio Piccolominis två levnadsskeden, det första som lekman och det andra som påve, bygger uteslutande på primärkällor som ger en tidstrogen bild av förhållandena för femhundra år sedan.

Göran Stenius presenterar för oss Aenea Silvio Piccolomini som mannen som blev påve inte *trots* att han var poet och humanist, men snarare *i egenskap* av humanist och poet.

Ordinarie pris: 40 euro. Med medlemsrabatt: 30 euro.

Vänligen kontakta Agneta Ahlqvist, docent. Helsingfors universitet, institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning. Unionsgatan 38 A, 00014 Helsingfors. tel. 191 23746, mobil. 040 5524993

Bysantin tutkimuksen seura***Sällskapet för Bysantinsk Forskning***

Tieteiden talo

Kirkkokatu 6

00170 Helsinki

Seuran johtokunta v. 2010

Björn Forsén (puheenjohtaja)

Mika Hakkarainen

Jeanette Lindblom

Mari-Johanna Rahkala

Ilkka Syväne

Marjaana Vesterinen

Sanna Kittelä (sihteeri)

Anja Hakonen (rahastonhoitaja)

Seura pyrkii kokoamaan yhteen sekä Bysantin tutkimuksen piirissä tai sitä sivuavilla aloilla työskentelevät tutkijat että kaikki alasta kiinnostuneet.

Jäsenmaksu 13 €(opiskelijat 6 €) maksetaan seuran tilille

Nordea 157230-27391.

Yhteystiedot pyydetään jättämään joko postitse seuran postiosoitteeseen tai sähköisesti osoitteeseen [bts\(at\)pro.tsv.fi](mailto:bts(at)pro.tsv.fi).

Internet-sivut

www.protsv.fi/bts

Kutsu vuosikokoukseen

Bysantin tutkimuksen seuran hallitus kutsuu jäsenensä vuosikokoukseen.

Vuosikokous pidetään 4.5. Tieteiden talolla osoitteessa Kirkkokatu 6, klo 17.

Kokouksen jälkeen professori Jaakko Frösén Maailman kulttuurien laitokselta esitelmöi aiheesta *Pyhiinvaellus Aaronin-vuorelle*.

Tervetuloa!